

Олексій КОШЕЛЬ

кандидат історичних наук, докторант,
Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича
(Чернівці, Україна), koshel@cvu.kiev.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0347-328X>

Тетяна НІКОЛАЄВА

кандидатка історичних наук, доцентка,
Київський національний економічний університет ім. В.Гетьмана
(Київ, Україна), n_t_m@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6772-5928>

Православне духівництво й національна інтелігенція Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: внесок у розвиток культури та просвітництва

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.041>

УДК: 94(477)+322<18/19>

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні та узагальненні культурницької і просвітницької діяльності православного духівництва й тісно пов'язаної з ним національної інтелігенції Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., з'ясуванні їхньої ролі у збереженні та популяризації надбань української культури, стримуванні процесу російщення. Під час дослідження здійснювалося комплексне використання методів порівняння, логічного аналізу, синтезу та узагальнення. **Наукова новизна.** У науковий обіг уведено маловідомі архівні джерела, які розкривають діяльність православного духівництва спільно з представниками національної інтелігенції в розбудові бібліотечної справи та поширенні українофільської літератури, а також провадження фольклорно-етнографічних студій. Аналізується співпраця представників духівництва з діячами українського національного руху в питаннях організації фольклорно-етнографічних експедицій, роботи бібліотек і давньосховищ. У висновках констатується, що важливим здобутком культурницької діяльності національно свідомого православного духівництва за сприяння діячів українського руху було створення церковною владою й церковно-історичними товариствами давньосховищ, становлення музейної справи. Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проводилася системна робота зі збирання, вивчення народних звичаїв і традиційних обрядів, заснування бібліотек, загалом розвитку бібліотечної справи. У Київській духовній академії та Подільській духовній семінарії діяли таємні книгозбірні, в яких поширювалися видання народницького й соціалістичного спрямування, твори Т.Шевченка, С.Руданського, інших українських авторів. Діяльність патріотично налаштованих представників духівництва й інтелігенції Правобережжя у цих та інших культурницько-освітніх напрямках значною мірою впливала на розвиток національної культури.

Ключові слова: православ'я, духівництво, інтелігенція, давньосховища, фольклорно-етнографічні дослідження, бібліотеки, національне відродження, українська культура.

Попри наявність значної кількості літератури та публікацій про роль православного духівництва в українському національному й духовному відродженні ХІХ – початку ХХ ст. тема культурницької діяльності залишається найменш висвітленою в історіографії. Зокрема потребують наукового вивчення питання місця та ролі пасторства в розвитку вітчизняної музейно-бібліотечної справи, проведенні етнографічних

досліджень, пам'яткоохоронної діяльності, а також їх значення у формуванні релігійного світогляду українського суспільства, збереженні народних обрядів і традицій.

Питання культурницької діяльності духовництва розглядали у своїх працях представники української діаспори 1920–1980-х рр., які перебували поза тиском радянської атеїстичної ідеології й мали змогу об'єктивно висвітлювати історію православної церкви та започаткування в ній процесів українізації. Важливе значення для вивчення цієї тематики мають праці І.Огієнка, І.Власовського, Н.Полонської-Василенко та ін.¹ Окремі аспекти культурницької діяльності православного духовництва досліджують сучасні вітчизняні історики².

Низка фактичних матеріалів про культурницьку діяльність православного духовництва Правобережної України міститься в мемуарних матеріалах. При підготовці дослідження було використано спогади випускника Подільської духовної семінарії В.Приходька³ та Київської духовної академії О.Лотоцького⁴, які пізніше стали відомими діячами національного відродження. Залучено матеріали Центрального державного історичного архіву України й Держархіву Хмельницької обл., зокрема циркуляри департаментів поліції про збір відомостей про народні читальні та бібліотеки, їх політичну «благонадійність», листування з подільським губернатором про закриття читалень, які містили «українофільські» публікації тощо.

У першій половині XIX ст. Священний синод реалізував низку заходів, спрямованих на створення привілейованого становища Російської православної церкви. Такі дії також мали на меті послабити вплив на Правобережжі України римо-католицизму й більш ефективно протидіяти польській історичній науці, котра розглядала Київщину, Волинь, Поділля як «східні провінції» історичної Польщі. Із цієї метою РПЦ реалізувала низку досліджень і видань історій епархій, описів церков, парафій, монастирів, створення епархіальних історико-статистичних комітетів, архівних комісій, інших наукових товариств під своїм контролем і цензурою. Ці інституції, у супереччя вимогам синодальної цензури, значно розширили межі студіювань та видавали не лише церковні описи, але й історії губерній, міст, містечок, сіл, археологічні карти регіонів, історичні монографії, збірки документів, проводили фольклорно-етнографічні розвідки.

Прикладом подібної культурницької діяльності духовництва може слугувати робота з народознавчого дослідження Поділля, що проводилася в Подільській духовній семінарії. Для того, аби полегшити збір джерел до написання першої узагальнюючої праці «Історико-статистичний опис Подільської епархії» викладач і бібліотекар закладу П.Гліщинський, який приступив до роботи в 1852 р., залучив до збирання матеріалів для створення цієї праці окремих своїх колег і здібних учнів старших класів.

¹ *Гларіон, митр.* Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви / За ред. прот. С.Ярмуса. – Т.1–2. – Вінніпег, 1982. – 363 с.; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви: У 4 т., 5 кн. – Т.3: Православна церква українського народу в складі російської православної церкви. – К., 1998. – 389 с. [репринт 1957 р.]; *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964. – 126 с.

² *Гладкий С.О.* Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України початку XX ст. – Запоріжжя, 1995. – 50 с.; *Герасименко О.* Православна культура Поділля. – Вінниця, 2004. – 206 с.; *Блажєвич Ю.І., Блажєвич О.І.* Подільська епархіальна бібліотека (кінець XIX – початок XX ст.) // Хмельницькі краєзнавчі студії. – Вип.6. – Хмельницький, 2015. – С.39–44; *Степаненко Г.В.* Національно-культурницька діяльність вихованців духовних семінарій в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історія релігій в Україні: Праці XII міжнар. наук. конф. – Кн.1. – Л., 2002. – С.404–411; *Фарина С.Я.* Духовенство в національно-культурницькому русі на початку XX ст. // Релігійна традиція в духовному відродженні України. – Полтава, 1992. – С.92–200; *Старенький І.О.* Діяльність подільського духовенства з охорони пам'яток архітектури у другій половині XIX – на початку XX ст. // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.20. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.32–50; *Його ж.* Діяльність подільського духовенства зі збереження архівної спадщини на території Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. // Краєзнавство. – 2013. – №1. – С.95–102.

³ *Приходько В.* Під сонцем Поділля: Спомини. – Ч.1. – Варшава, 1931. – 184 с.; *Його ж.* Під сонцем Поділля: Спогади. – Ч.2. – Вінниця, 2011. – 416 с. [репринт 1967 р.].

⁴ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.1. – Варшава, 1932. – 286 с.; *Його ж.* Сторінки минулого. – Ч.2. – Варшава, 1933. – 486 с.

Він заснував своєрідний фольклорно-етнографічний гурток та започаткував народознавче вивчення Поділля, яке тривало у семінарії до початку ХХ ст.⁵

Активними подвижниками цього осередку виступили семінаристи, зокрема майбутні відомі письменники та вчені С.Руданський, А.Свидницький, К.Шейковський. Члени гуртка, спираючись на опубліковану 1852 р. в «Подольских губернских ведомостях» «Програму для збирання зразків народної мови» й на власні методологічні розробки, упродовж 1852–1855 рр. обстежили низку сіл і містечок Кам'янецького, Проскурівського, Вінницького, Летичівського, інших повітів Подільської губернії. Вони зібрали та систематизували значний фольклорно-етнологічний, історичний матеріал, який П.Гліщинський узагальнив в «Историко-статистическом описании Подольской епархии», а члени гуртка використовували у своїй літературній творчості.

С.Руданський упорядкував двотомний збірник «Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии С.В.Р.», до якого було включено 156 українських пісень родинно-побутового й соціально-ужиткового характеру. У 1862 р. в Ялті він видав ще один збірник під назвою «Копа пісень», опублікувавши тут понад 30 пісень із попереднього двотомника, 20 нових записів і 7 авторських творів. Ці зібрання до сьогодні є фольклорною скарбницею, використовуються у творчості композиторів та у студіях народознавців. Найбільш цінний матеріал для дослідників українського побуту становить етнографічний нарис С.Руданського, присвячений подільському весіллю, де подається докладний опис селянських обрядів і 134 обрядові пісні⁶.

Важливі етнографічні дослідження здійснив випускник Подільської духовної семінарії, згодом відомий учений і педагог К.Шейковський. За матеріалами етнологічних зібрань під час навчання у семінарії 1860 р. він видрукував народознавчу працю з побуту подолян⁷. Автор задумував її як своєрідну енциклопедію народної творчості, однак роботу над нею не було завершено. Цю працю доповнив його колега А.Свидницький у статті 1861 р., яка завдяки П.Кулішу побачила світ у журналі української громади в Петербурзі «Основа»⁸.

Значна творча спадщина народознавчого гуртка Подільської духовної семінарії та його представників П.Гліщинського, С.Руданського, А.Свидницького, К.Шейковського й інших семінаристів дає підстави розглядати його як головний центр із започаткування фольклорно-етнологічного вивчення краю. Після смерті П.Гліщинського народознавчий гурток на деякий час розпався, а його члени, закінчивши семінарію, продовжували здобувати вищу освіту у світських навчальних закладах Петербурга, Москви, Києва, повністю присвятили себе розвитку української культури, опублікували численні фольклорно-етнографічні твори, стали діячами національного відродження.

Із середини 1860-х рр. і до початку ХХ ст. у Подільській духовній семінарії збереглася традиція народознавчого вивчення краю, діяльності фольклорно-етнографічних гуртків викладачів та учнів, тут виросла плеяда талановитих послідовників цієї справи. Одним із прикладів слугує народознавча діяльність у 1870 – середині 1880-х рр. ректора семінарії М.Симашкевича, автора ґрунтовної історико-етнографічної праці⁹. Він залучав до студій як викладачів, так й учнів, зокрема під його науковим наставництвом випускник семінарії Ю.Сіцінський опублікував 1881 р. свою першу етнографічну розвідку «Переказ про полоза»¹⁰, а пізніше став відомим істориком, археологом, культурно-громадським діячем.

⁵ Кошель О.М. Подільська православна духовна семінарія – осередок народознавчого вивчення Правобережної України (XIX – початок ХХ ст.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. – Вип.2. – Тернопіль, 2003. – С.170–174.

⁶ Руданський С. Подольское весілля. – Ялта, 1862. – 61 с.

⁷ Шейковський К.В. Быт подолян. – Вип.1. – К., 1859. – 72 с.; Вип.2. – К., 1860. – 74 с.

⁸ Свидницький А.П. Пасха у подолян: По поводу «Быта подолян» Шейковского // Основа. – 1861. – №10. – С.43–44; №11/12. – С.26–71.

⁹ Симашкевич М.В. Историко-этнографический очерк Подолии. – Ч.1–3. – Каменец-Подольск, 1875–1876.

¹⁰ Державний архів Хмельницької обл. (далі – ДАХМ). – Ф.3333. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.11.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. фольклорно-етнографічне вивчення Поділля було пов'язане з діяльністю вихованця Подільської духовної семінарії та композитора М.Леонтовича. Під час навчання впродовж 1896–1898 рр. він був диригентом учнівського хору. Окрім суто релігійних творів семінарський хор виконував поширені у краї народні пісні¹¹. Ідеться, зокрема, про «Ой чия ж то причина, що я бідная дівчина» в обробці М.Леонтовича, а також «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий» на слова Т.Шевченка. Після завершення навчання у семінарії М.Леонтович упорядкував і видав два збірники пісень з Поділля (1901, 1903 рр.), які стали основою опрацьованих ним народних творів.

Серед представників православного духівництва, які зробили великий внесок у розвиток культури, варто відзначити священика Свято-Миколаївської церкви у с. Глядки Подільської губернії М.Орловського. Він був власником однієї з найбільших приватних бібліотек (понад 2 тис. книжок), співпрацював із П.Кулішем, котрому 1861 р. передав до 2 тис. зразків приказок і прислів'їв із Поділля, зібраних серед місцевого населення. Окрім цього в 1884 р. редакції часопису «Киевская старина» М.Орловський передав 1,3 тис. зразків народної творчості, а 1876 р. – Подільській духовній семінарії 130 стародруків і рукописів¹².

Частину своєї народознавчої колекції М.Орловський оприлюднював у часописах. Так, у «Подольских губернских ведомостях» наприкінці 1860 – у середині 1880-х рр. він опублікував «Малоросійські прислів'я (числом 844), розташовані в алфавітному порядку», «Народні казки, повір'я, перекази і пісні про старовину», «Народні перекази кам'янецьких жителів про ікону св. Анни», «Подільські колядки і пісні», «Подільські коломийки» та ін.¹³ У 1872 р. у кількох числах того ж видання М.Орловський надрукував історичну повість про українку з Поділля, котра стала дружиною турецького султана Сулеймана I Пишного¹⁴. У своєму творі він стверджував, що А.Лісовська з'явилася на світ у священицькій сім'ї у містечку Чемерівцях Кам'янецького повіту, започаткувавши тривалу дискусію про місце її народження.

Етнографічними й фольклорними дослідженнями на Волині активно займався протоієрей А.Сендульський. Свою релігійно-духовну працю поєднував із краєзнавством і народознавством та опублікував понад 40 історичних нарисів про міста та села краю. Його діяльність як дослідника історії й народної культури було високо оцінено в публікації «Киевской старины»¹⁵.

На Київщині народознавчі студії активно провадив випускник місцевої духовної семінарії Л.Льницький. Він відмовився від священицької кар'єри й реалізував себе як співробітник Київського архіву давніх актів та згодом як видавець. Л.Льницький активно збирав фольклор Київщини, Волині, був членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, брав активну участь у роботі етнографічно-статистичної експедиції під керівництвом П.Чубинського (1869–1872 рр.), був активним діячем українських громад, власником книгарні.

Важливою стороною освітньо-культурного життя православної церкви на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст. була участь духівництва в розбудові бібліотечної справи. Найбільш активні представники священства започатковували власні книгозбірні, які налічували тисячі книжок, журналів, вітчизняних і зарубіжних видань церковної та світської літератури. Часто такі зібрання ставали культурно-освітніми

¹¹ Гордійчук М. Микола Леонтович. – К., 1974. – С.10–11.

¹² Баженов Л.В., Кошель О.М. Протоієрей Михайло Орловський – визначний дослідник історії Поділля другої половини XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. – Т.17. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.363–371.

¹³ Михайло Якимович Орловський (1807–1887): Вибрані твори / Упор. А.М.Трембіцький, С.М.Єсюнін. – Хмельницький, 2007. – 276 с.

¹⁴ Орловский М.А. Роксолана или Анастасия Лисовская: Историческая повесть // Подольские епархиальные ведомости. – 1872. – №42–53.

¹⁵ Тарнавский А. Отец Аполлоний Сендульский, священник села Сивок Острожского уезда // Киевская старина. – 1882. – Т.IV (№10). – С.166–170.

й науковими центрами, гуртуючи навколо себе краєзнавців, педагогів, котрі мали можливість опрацьовували літературу, якої бракувало в публічних книгарнях і бібліотеках. Власниками великих приватних книгозбірень на Поділлі були протоіереї В.Гречулевич, М.Орловський, П.Вікул, М.Доронович, С.Лобатинський, І.Шипович, Ю.Сіцінський, М.Яворовський, на Волині – викладач духовної семінарії у Кременці М.Теодорович, протоіереї С.Барановський, А.Сендульський, архієпископ волинський і житомирський Модест (Д.Стрельбицький), на Київщині – випускник Київської духовної семінарії Л.Льницький, протоіереї П.Лебединцев, Л.Похилевич та багато інших. За нашими підрахунками, понад 150 священницьких сімей на Правобережжі мали приватні бібліотеки загальною кількістю літератури від 1 тис. до 3–5 тис. примірників¹⁶.

Інший рівень становили книгозбірні Київської духовної академії, Київської, Волинської, Подільської духовних семінарій та окремих духовних училищ, які забезпечували навчальний процес, сприяли науково-дослідній праці професорсько-викладацького складу і студентів. Такі бібліотеки перебували під наглядом урядової й синодальної цензури, яка не допускала появи недозволених нею революційних, політичних, українознавчих, публіцистичних видань.

Література революційного, реформаторського, опозиційного до самодержавства змісту поширювалася насамперед у створюваних учнівською молоддю таємних бібліотеках земляцтв, конспіративних гуртках, осередках народницького, соціалістичного, українофільського напрямку, які формувалися в духовно-освітніх закладах у 1860-х рр. – на початку ХХ ст. Місцеві поліція, жандармерія, інспектура встановлювали нагляд за такими книгозбірнями, вилучаючи заборонені публікації.

Під час розгрому жандармами учнівського гуртка партії «Народна воля» (1881–1882 рр.), що діяв у Подільській духовній семінарії, було вилучено таємну бібліотеку революційної літератури, якою завідував один із керівників організації учень Стиранкевич. Серед народницьких і соціалістичних видань були твори Т.Шевченка, С.Руданського, інші українські книжки¹⁷. Ще один приклад – бібліотека Київської семінарської громади, що розташовувалася у приміщенні садиби Йорданської церкви. За словами члена громади О.Лотоцького, «у бібліотеці було зібрано майже все, що можна було дістати в той час в українській справі». Бібліотечний фонд постійно поповнювався книжками, виданими в Російській імперії, та галицькими публікаціями, які переважно отримували за допомогою письменника й перекладача О.Кониського¹⁸.

Особливо багато таких нелегальних книжкових зібрань у духовно-освітніх закладах охоронні відомства виявили напередодні та під час революції 1905–1907 рр. Про це свідчать матеріали поліції¹⁹, жандармерії²⁰, прокурорів Київської судової палати²¹, подільського губернатора²².

¹⁶ *Адамський В.Р.* Юхим Сіцінський: доля інтелігентів у радянську добу // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.156–160; *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995. – 255 с.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.301. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.198–452; Спр.115. – Арк.1–3.

¹⁸ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.1. – С.58.

¹⁹ ЦДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.316. – Арк.1–30; Ф.275. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1–94; Спр.2. – Арк.1–423; Спр.291. – Арк.1–231; Спр.648. – Арк.1–512; Спр.650. – Арк.1–255.

²⁰ Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1894 г. – Санкт-Петербург, 1895. – 222 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1895 и 1896 гг. – Санкт-Петербург, 1898. – 380 с.; Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительственного Синода: В 50 т. – Санкт-Петербург, 1868–1914; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1897 г. – Санкт-Петербург, 1902. – 315 с.; Обзоры важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям в 1898 и 1899 гг. – Санкт-Петербург, 1902. – 365 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1900 г. – Санкт-Петербург, 1902. – 230 с.

²¹ ЦДАК України. – Ф.317. – Оп.1. – Спр.1897. – 578 арк.

²² ДАХмО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7241. – 340 арк.

Зростання потреб у розвитку наукових знань, необхідність розширення джерел і літератури з історії православної церкви, для створення історико-статистичних описів Київської, Волинської, Подільської єпархій, парафій, церков та монастирів з прив'язкою до історії міст, містечок, сіл призвели до того, що бібліотеки вищих і середніх закладів духовної освіти Правобережжя стали масово поповнюватися світськими виданнями. Уже станом на 1901 р. кількість світської наукової, науково-популярної, педагогічної літератури зросла в Київській духовній академії у загальній масі на 60%, у Подільській духовній семінарії – на понад 50%, у Волинській – до 50%, а в 1913 р. питома вага її значно збільшилася²³.

Православне духовництво, єпархіальні історико-статистичні комітети й товариства також відіграли особливо відчутну роль у створенні давньохосовищ, музеїв, організації пам'яткоохоронної справи. Зокрема у створенні 1872 р. Церковно-археологічного музею в Київській духовній академії за ініціативою історика, професора цього закладу та незмінного керівника музею до 1919 р. М.Петрова. За понад 40 років функціонування музей став значним центром зберігання й дослідження предметів української старовини, пам'яток мистецтва, стародруків, середньовічних актів, рукописів, колекцій. Якщо 1889 р. тут зберігалось 15,9 тис. предметів старовини, то 1898 р. їх налічувалося вже понад 30 тис., а в 1913 р. – майже 40 тис.²⁴ У фондах та експозиції працювали знані українські археологи, етнографи, мистецтвознавці М.Біляшівський, Ф.Вовк, С.Гамченко, а також науковці з Петербурга, Москви, Будапешта, Варшави, Парижа²⁵. Водночас цей музей був науково-методичним центром для створення єпархіальних давньохосовищ, передусім на Волині й Поділлі. З установою тісно співпрацювали такі відомі крає- та музеєзнавці цих регіонів, як протоієрей М.Яворовський, М.Сімашкевич, Ю.Сіцінський, М.Трипольський, Я.Яроцький.

У 1890 р. було відкрито перший на Поділлі історико-археологічний музей, який функціонував у складі єпархіального історико-статистичного комітету. Заклад розбудовувався згідно із затвердженням 1894 р. Синодом статутом «для збирання і збереження старожитностей, які причетні до історії Подільської єпархії та для допомоги членам комітету в їхній праці». Він складався з бібліотеки, архіву й відділу речових пам'яток церковної старовини²⁶. За відомостями Ю.Сіцінського, на 1904 і 1909 рр. у фондах установи налічувалося 7684 одиниці зберігання²⁷. За кілька років діяльності давньохосовище стало значним музейним і науковим осередком, де працювали М.Грушевський, В.Антонович, І.Каманін, інші дослідники. Зусиллями Ю.Сіцінського та його соратників було налагоджено зв'язки з відповідними установами й головними бібліотеками Російської імперії, інтенсифіковано краєзнавчі, етнографічні студії, музейне будівництво в регіоні. Історико-культурна спадщина українського Поділля у старожитностях музею стала вагомим чинником, який сприяв розвитку національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Перше у Волинській губернії давньохосовище було засноване при утвореному 1877 р. у Володимирі-Волинському Свято-Володимирському братстві. Основу його фондів становили предмети й речі різниці Успенського собору (ікони, стародруки, рукописи, літописи, акти тощо), а бібліотеки цього музею – книжки, передані Київською археографічною

²³ Дениско Д.М. Бібліотека українського гуртка при Київській духовній академії // Вісник Книжкової палати. – Вип.10. – К., 2002. – С.27.

²⁴ Отчёты Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1872/3 год (все, кроме 1876 г.) до 1915 г. / Сост. Н.И.Петров. – К., 1873–1916.

²⁵ Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. ... – С.95.

²⁶ ДАХмО. – Ф.832. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.1–10.

²⁷ Сецинский Е.И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества: 1.Опись старинных книг // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Вип.10. – Каменец-Подольск, 1904. – С.1–107; Его же. Музей Подольского церковного историко-археологического общества: 2.Опись предметов старины // Там же. – Вип.11. – Каменец-Подольск, 1909. – С.1–105.

комісією, архієпископом Модестом, багатьма приватними особами²⁸. Давньосховище відіграло значну роль у розвитку краєзнавства та музейної справи на Волині. У 1899 р. воно представило власну експозицію на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві (16 рукописів, 9 стародруків, 34 ікони, гравюри)²⁹. При бібліотеці музею постійно проводилися народні читання, діяв лекторій з історико-краєзнавчої тематики³⁰.

У 1893 р. у Житомирі було засновано єпархіальне давньосховище Волині, при якому наступного року почало діяти Волинське церковно-археологічне товариство. Його заслугою стала успішна розбудова фондів музею, в яких особливо цінною була колекція церковно-парафіяльних літописів Волинської єпархії, а також допомога та участь своїх членів у проведенні в 1896–1898 рр. археологічних експедицій на Волині під керівництвом В.Антоновича, М.Біляшівського, С.Гамченка для створення археологічної карти губернії. Волинське церковно-археологічне товариство також значною мірою сприяло накопиченню предметів старовини у фондах музею при Товаристві дослідників Волині, який у 1913 р. було перетворено на Волинський центральний музей.

Таким чином у досліджуваній період представники православного кліру Правобережної України здійснили значний внесок у розвиток світської та духовної культури України. Духівництво, учнівська молодь і випускники духовних навчальних закладів сприяли створенню єпархіальних давньосховищ, розвитку музейної справи (М.Петров, О.Фотинський, Ю.Сіцінський, М.Яворовський), музичного мистецтва (М.Лисенко), фольклорно-етнографічному вивченню обрядів, традицій, побуту регіонів (М.Орловський, С.Руданський, А.Свидницький, М.Сімашкевич, Ю.Сіцінський), заснуванню єпархіальних бібліотек і бібліотечної справи загалом (О.Фотинський, Ю.Сіцінський). Саме така діяльність національно-свідомого духовництва значною мірою зберігала та популяризувала надбання української культури, стримувала процес російщення, сприяла розвитку національного й духовного відродження.

REFERENCES

1. Adamskyi, V. (2010). Yukhym Sitsynskyi: dolia intelihentiv u radiansku dobu. *Podillia v zhytti, diialnosti i tvorchosti Yukhyma Sitsynskoho ta Volodymyra Sichynskoho*, 156–160. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
2. Bazhenov, L. (1995). *Istorychne kraieznauvstvo Pravoberezhnoi Ukrainy XIX – na pochatku XX st.: Stanovlennia. Istoriografii. Bibliobibliografii*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
3. Bazhenov, L. (2016). Podillia v zhytti ta tvorchosti Mykhaila Hrushevskoho. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 23, 33–34. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
4. Bazhenov, L., Koshel, O. (2007). Protoierei Mykhailo Orlovskiy – vyznachnyi doslidnyk istorii Podillia druhoi polovyny XX st. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu*, 17, 363–371. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
5. Blazhevych, Yu. (2017). *Narysy istorii pravoslavia Podillia-Khmelnytschyny*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
6. Blazhevych, Yu., Blazhevych, O. (2015). Podilska ieparkhialna biblioteka (kinets XIX – pochatok XX st.). *Khmelnytski kraieznauvchi studii*, 6, 39–44. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
7. Denysko, D. (2002). Biblioteka ukrainskoho hurtka pry Kyivskii dukhovnii akademii. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 10, 26–27. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Faryna, S. (1992). Dukhovenstvo v natsionalno-kulturnytskomu rusi na pochatku XX st. *Relihiina tradytsiia i dukhovnomu vidrodzhenni Ukrainy*, 192–200. Poltava. [in Ukrainian].
9. Herasymenko, O. (2004). *Pravoslava kultura Podillia*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
10. Hladkyi, S. (1995). *Kulturnytska diialnist parafialnogo dukhovenstva pravoslavnykh ieparkhii Ukrainy pochatku XX st. Zaporizhzhia*. [in Ukrainian].
11. Hordiichuk, M. (1974). *Mykola Leontovych*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Koshel, O. (2003). Podilska pravoslava dukhovna seminarii – osередok narodoznavchoho vyvchennia Pravoberezhnoi Ukrainy (XIX – pochatok XX st.). *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im. V.Hnatiuka*, 2, 170–174. Ternopil. [in Ukrainian].
13. Polonska-Vasylenko, N. (1964). *Istorychni pidvalyny UAPT*. Miunkhen. [in Ukrainian].
14. Starenkyi, I. (2011). Diialnist podilskoho dukhovenstva z okhorony pamiatok arkhitektury u druhi polovyni XIX – na pochatku XX st. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 20, 32–50. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Starenkyi, I. (2013). Diialnist podilskoho dukhovenstva zi zberezhennia arkhivnoi spadshchyny na terytorii Podillia u druhi polovyni XIX – na pochatku XX st. *Kraieznauvstvo*, 1, 95–102. [in Ukrainian].

²⁸ Василевська С.І. З історії Володимир-Волинського древньосховища // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.409.

²⁹ Фотинський О.А. Вольні на XI Археологічному съезде в г. Києве // Волинські єпархіальні ведомості. – 1899. – №34–36.

³⁰ Василевська С.І. З історії Володимир-Волинського древньосховища. – С.409.

16. Stepanenko, H. (2002). Natsionalno-kulturnytska diialnist vykhovantsiv dukhovnykh seminarii v Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.). *Istoriia religii v Ukraini: Pratsi XII mizhnar. nauk. konferentsii*, 404–411. Lviv. [in Ukrainian].
17. Vasylevska, S. (1993). Z istorii Volodymyr-Volynskoho drevnoskhovyscha. *Shosta vseukr. nauk. konferentsiia z istorichnoho kraieznavstva*, 408–409. Lutsk. [in Ukrainian].

Oleksii KOSHEL

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Doctoral Student,
Yu.Fedkovych Chernivtsi National University
(Chernivtsi, Ukraine), koshel@cvu.kiev.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0347-328X>

Tetiana NIKOLAIEVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
V.Hetman Kyiv National Economic University
(Kyiv, Ukraine), n_t_m@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6772-5928>

Orthodox Clergy and National Intelligentsia of the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries: Contribution to the Development of Culture and Enlightenment

Abstract. The purpose of the article is to elucidate and generalize the cultural and educational activity of the Orthodox clergy and national intelligentsia of the Right-Bank Ukraine in the second half of the nineteenth – the early of the twentieth centuries, find out its role in the preservation and popularization of the Ukrainian national cultural acquisitions, and restrain the process of Russification. During the study, the complex use of the **methods** of comparison, logical analysis, synthesis, and generalization were used. The **scientific novelty** consists in the fact that little known archive sources that disclose the activity of the Orthodox clergy and national intelligentsia in creating libraries and spreading the Ukrainian literature, as well as conducting folklore and ethnographic studies by them were introduced in scientific circulation. The cooperation of the clergy representatives with the political figures of the Ukrainian national movement in questions dealing with the organization of folklore and ethnographic expeditions, work of libraries and repositories of antiquities has been analyzed. It has been stated in the **conclusions** that creating repositories of antiquities and developing museum studies by the church authorities and clerical and historical associations were the important acquisition in cultural activity of the Orthodox clergy and national intelligentsia. During the second half of the nineteenth – the early of the twentieth centuries conducted systemic work to collect, study, and publish the Ukrainian customs and traditional ceremonies, found and develop libraries as a whole. In Kyiv Theological Academy and Podillia Theological Seminary, secret libraries functioned, in which narodniks (populist) and socialist publications, the works by T.Shevchenko, S.Rudanskyi, and other Ukrainian authors were spread. The activity of patriotic clergy representatives and national intelligentsia in these and other cultural and educational fields affected considerably the development of the national culture.

Keywords: Orthodoxy, clergy, intelligentsia, ancient repositories, folklore and ethnographic studies, libraries, national revival, Ukrainian culture.